

Ziende blind en horende doof?

Nederlandse baptisten
en de opkomst van het nazisme

Jelle Horjus

Co-referenten
prof.dr. Henk Bakker en prof.dr. Miranda Klaver

Colofon

Jelle Horjus: Zieme blind en horende doof? Nederlandse baptisten en de opkomst van het nazisme.
Met co-referaten van prof. dr. Henk Bakker en prof. dr. Miranda Klaver.

Uitgegeven door:
Baptistengemeente Silo Utrecht, Baptisten Seminarium Amstrdam

Utrecht/ Amsterdam 2022
Copyright (c) Jelle Horjus, Henk Bakker, Miranda Klaver

Ziende blind en horende doof?

Nederlandse baptisten
en de opkomst van het nazisme

drs. Jelle Horjus

Co-referenten
prof. dr. Henk Bakker en prof. dr. Miranda Klaver

Woord vooraf

‘Ziende blind en horende doof?’ De titel die Jelle Horjus meegaf aan zijn lezing over Nederlandse Baptisten en de opkomst van nazisme laat weinig aan duidelijkheid te wensen over. Toch is er meer over te zeggen, zoals hij in zijn lezing uiteenzet. Bovendien roepen zijn onderzoek en zijn bevindingen belangrijke vragen op over het Baptisme en de baptisten van toen en nu, zoals ook blijkt uit de co-referaten van Henk Bakker en Miranda Klaver.

Horjus constateert dat het zelfbeeld van baptisten na de oorlog niet overeenkwam met hun gedrag voor en tijdens de bezetting. Ook stelt hij vast dat Nederlandse baptisten, in tegenstelling tot andere kerkgenootschappen, nooit kritisch hebben gekeken naar hun rol in de oorlog. Dat roept bijvoorbeeld de vraag op of dit zijn verklaring kan vinden in het -piëtistische- karakter van het Baptisme toen en nu.

Miranda Klaver gaat in op de houding van andere evangelische groepen ten aanzien van het opkomend nationaalsocialisme. Ook haar onderzoek leidt soms ongemakkelijke bevindingen.

Henk Bakker verbreedt het thema met zijn beschouwing over de weerbaarheid van de vrijkerkelijke theologie. Hij illustreert daarmee dat de kwesties die hier aangesneden worden, niet het verleden betreffen maar juist ook in hoge mate actueel zijn.

Over de inleider en de co-referenten

Drs. Jelle Horjus studeerde theologie aan het Baptisten Seminarium en aan de Universiteit Utrecht. In het kader van zijn promotieonderzoek werkt hij aan de Rijksuniversiteit Groningen aan een biografie van prof. dr. Jannes Reiling.

Prof. dr. Henk Bakker is hoogleraar Geschiedenis, Identiteit en Theologie van het Baptisme, VU Amsterdam.

Prof. dr. Miranda Klaver is hoogleraar Antropologie van religie, VU Amsterdam.

Inhoud

	Pagina
Woord vooraf	4
Over Jannes Reiling	6
Nederlandse baptisten en de opkomst van het nazisme Jelle Horjus	7
Over weerbaarheid en vrijkerkelijke theologie Henk Bakker	18
Evangelischen en hun houding ten aanzien van het opkomend nationaalsocialisme in Nederland Miranda Klaver	24
Reactie op co-referaat Henk Bakker	31
Reactie op co-referaat Miranda Klaver	33

Over Jannes Reiling

Prof. dr. Jannes Reiling (1923-2005) was rector van het Seminarium van de Unie van Baptistengemeenten van 1958 tot 1987, het seminarium dat hij samen met prof. dr. J.J. Kiwiet oprichtte. Daarnaast was hij hoogleraar Nieuwe Testament aan de Universiteit van Utrecht. Tot het eind van hun leven waren hij en zijn vrouw Annie lid van de Utrechtse Baptistengemeente Silo.

Jannes Reiling betekende veel voor het Baptisme in Nederland en daarbuiten. Tot het eind van zijn leven was hij een prominent lid van Silo. Ook stond hij aan de wieg van de Utrechtse Baptistengemeente De Rank. Voor Silo was Jannes een gewaardeerd en gerespecteerd voorganger, bestuurder en gemeentelid.

Zijn overlijden in januari 2005 was een groot verlies, voor de gemeente én voor velen in en buiten de baptistenwereld. Zijn gedachtegoed dragen wij als Silo met ons mee en inspireert ons. Mede daarom organiseren wij, in nauwe samenwerking met het Baptisten Seminarium te Amsterdam, lezingen die zijn naam dragen.

De Jannes Reiling Lezing is een gezamenlijk initiatief van het Baptisten Seminarium te Amsterdam en de Baptistengemeente Silo te Utrecht. Eerdere lezingen werden verzorgd door prof. dr. Olof de Vries (2009), drs. Piet Brongers (2012) en dhr. Sibbele Meindertsma (2016). De lezing 2020 werd afgelast i.v.m. corona. De lezingen en de aansluitende co-referaten zijn te downloaden van de website van het Baptisten Seminarium (www.unie-abc.nl/seminarium).

Nederlandse baptisten en de opkomst van het nazisme

Jelle Horjus

Toen Hitlers NSDAP in 1932 de grootste partij van Duitsland werd, reageerden Nederlandse baptisten in weekblad *De Christen* kritisch en terughoudend. ‘Het baptisme heeft als bovennationale beweging van het Nationaal-Socialisme niet veel goeds te verwachten [...] het Nationalisme is een terugvallen in de beneden-christelijke sfeer.’¹ Er waren namelijk berichten doorgesijpeld dat straatevangelisatie in Duitsland door de nazi’s werd tegengewerkt en dat Duitse baptistenjongeren al onder invloed waren van de nazi-ideologie. Zo liepen ze demonstratief de kerk uit, wanneer er uit het Oude Testament werd voorgelezen. Het was namelijk de ‘Joodse Bijbel’.

Toch werd de houding van de Nederlandse baptisten al snel wat welwillender. Een half jaar later, na de benoeming van Adolf Hitler tot Rijkskanselier, zag men ook de positieve kanten aan zijn beleid. ‘Het Hitler-bewind is krachtig opgetreden tegen de openbare onzedelijkheid. Aan de naaktloperij is paal en perk gesteld.’² Ook het verbod op het communisme en op de vrijmetselarij kon op instemming rekenen.³ Zelfs voor het anti-Joodse sentiment dat in Duitsland om zich heen greep, konden Nederlandse baptisten nog wel begrip opbrengen: ‘De kunst om de sympathie te winnen, schijnen de Joden niet te verstaan. Ze nemen, in verhouding tot hun aantal, een te vooraanstaande plaats in en hebben een onevenredig grooten invloed. Bescheidenheid is niet hun hoofddeugd.’⁴ ‘Bovendien zijn de Joden [...] niet geheel aan overdrijving, de deugd van den dichter en de zonde van den materialist en sensualist, ontgroeid.’⁵

Tegelijk werd geconstateerd dat het militarisme, de rassenhaat en het ideaal van een nationale kerk op gespannen voet staan met de baptistische beginselen. Grote ongerustheid was er verder over het enthousiasme van de Duitse baptistenjeugd voor het nieuwe bewind. ‘De verschrikkelijke economische depressie tezamen met werkeloosheid en de volslagen hopeloosheid voor de toekomst [...] heeft vele jonge Baptisten er toe gebracht om tot de Hitler-beweging op te zien als de eenige, waarvan heil is te verwachten.’⁶ In mei 1933, na de aanneming van de machtigingswet en het begin

1 *De Christen*, 21 oktober 1932, jrg 51, nr 2258.

2 *De Christen* 31 maart 1933, jrg 52 nr 2281 p. 5152; niet alleen de orthodoxie maakte zich zorgen over het bederf van de Duitse zeden, ook in de vrijzinnigheid werden deze zorgen geuit. Zie G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1973), p. 27.

3 *De Christen* 21 april 1933, jrg 52, nr 2284.

4 *De Christen* 7 april 1933, jrg 1952 nr 2282.

5 *De Christen* 5 mei 1933, jrg 52, nr 2286.

6 *De Christen* 21 april 1933, jrg 52, nr 2284.

van de nazificatie, werd de toon feller. ‘Dat ons land en volk toch bewaard moge blijven voor een tyrannie als van Hitler c.s.’⁷ Directe aanleiding vormden de plannen voor een Duitse ‘Rijkskerk’ die begin april waren gepresenteerd.

Baptisten, die samen met andere vrije kerken hadden gestreden tegen overheids-bemoeyenis, verfoeiden alles wat rook naar een staatskerk. Toch was dit niet de enige reden tot zorg. Ook de verwerping van het Oude Testament en de kritiek op de joodse elementen in het Nieuwe Testament werden in *De Christen* met afschuw besproken.⁸

Teleurgesteld in de Duitse geloofsgenoten

Enige maanden later gaf een redacteur uiting aan zijn gevoel van teleurstelling over de houding van de Duitse baptisten: ‘Te oordelen naar hetgeen de Duitse baptistenpers schrijft, buigen de Deutsche geloofsgenooten als een knipmes voor de grooten van het Derde Rijk’.

Terwijl voorafgaande aan de verkiezingsoverwinning van Hitler in de Duitse periodieken nog wel eens kritiek doorklonk, verstomde deze vanaf 1933 volledig. Bezwaren tegen de *Blut und Boden* ideologie, tegen de rassenleer en de Jodenhaat of tegen de afwijzing van het Oude Testament, werden niet langer geuit.

Vanaf de zomer van 1933 klonk er juist openlijke steun voor Hitler. De maatregelen tegen de communisten, de bestrijding van de werkloosheid en de economische plannen werden met instemming begroet.⁹ Aan het einde van het jaar ontstond zelfs een jubelstemming onder de Duitse baptisten. Het ‘Derde Rijk’ werd in het jaaroverzicht bestempeld als ‘een nieuwe tijd van genade’ en er werd met grenzeloze bewondering over Hitler gesproken als ‘degene die door God zelf was voorbereid, om op het juiste moment en op het laatste ogenblik, ons wegzinkende volk van de ondergang te redden en bij de afgrond weg te halen.’¹⁰ Dit type uitspraken worden door tegenwoordige Duitse baptisten-historici representatief geacht voor zowel de opvattingen van de kerkleiders als van veel gewone gemeenteleden in de Duitse Bond.¹¹

Aanpassing van de koers

De kritische houding van de redactie van *De Christen*, zoals die in de loop van 1933 nog had geklonken, kwam in het voorjaar van 1934 eveneens onder druk te staan. Twee NSB'ers reageerden met een kritisch ingezonden stuk, maar de redactie ontving ook een bedreiging uit kringen van de NSB.¹² Het leidde tot geschrokken reacties en tot

7 *De Christen* 19 mei 1933, jrg 52, nr. 2288.

8 *De Christen* 19 mei 1933, jrg 52, nr. 2288.

9 *Der Wahrheitszeuge*, 1933, jrg 55, p. 430.

10 *Ibid.* p. 431.

11 Andrea Strübind, *Die unfreie Freikirche. Der Bund der Baptistengemeinden im 'Dritten Reich'*, (Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1991), p. 75-76; Günther Kösling, *Die deutschen Baptisten 1933/34. Ihr Denken und Handeln zu Beginn des Dritten Reiches* (Phillips Universität, Marburg 1980), p. 27; Sandra Zimmermann, *Zwischen Selbsterhaltung und Anpassung. Die Haltung der Baptisten- und Brüdergemeinden im Nationalsozialismus* (Wölmersen 2004²).

12 *De Christen* 27 april 1934, jrg 53 nr 2329.

een redactionele koerswijziging. Voortaan werd meer ruimte geboden voor positieve berichtgeving over Duitsland en over de Nederlandse NSB.¹³ Daarbij liet men zich nog wel eens flink in de luren leggen door de nazipropaganda. Er werd bijvoorbeeld zonder argwaan een brochure van het ‘Nederlandsch Perskantoor te Berlijn’ overgenomen, dat intussen was genatificeerd.¹⁴

Het persbericht stond bol van de verdachtmakingen, misleidende statistiek en valse beschuldigingen aan het adres van de Joden, maar werd vrijwel integraal overgenomen. Weliswaar plaatste de redactie aan het slot nog enkele kanttekeningen, maar dat ontnam dit anti-Joodse vergif niet zijn kracht.¹⁵ Dat bleek heel duidelijk een jaar later, bij de predikantenvergadering in oktober 1934. Vrijwel alle 31 gemeentepredikanten waren op de tweedaagse conferentie afgekomen.¹⁶

Uit het verslag van de vergadering blijkt dat er begrip was voor de anderhalf jaar oude *Judenboykott*, die artsen, advocaten en winkeliers het werken onmogelijk had gemaakt. ‘Wij weten allen wel waardoor dit probleem brandend geworden is. In Duitsland zaten talloze Joden in de sociaal-demokratische partij en wyl de Israëliet een tijdje terug daar de lakens nog uitdeelde, op de mooiste stoelen zat, aan haar volgelingen de beste baantjes kon geven, kwam ‘t nogal eens voor dat deze ging regeren en rechtspreken over een Duitser.’¹⁷

Ook de plek die joden innamen in het Duitse staatsapparaat en de Duitse gezondheidszorg kwam hun volgens een van de inleiders niet toe. Weliswaar vond deze baptistenvoorganger dat de Ariërparagraaf zeer ontactisch was ingevoerd, tegen het feit op zich had hij geen bezwaren. Ds. Louw, als voorzitter van de Unie een van de meest invloedrijke predikanten, sprak in een toespraak zijn waardering uit voor het krachtige nationaalsocialistische staatsbestuur, waardoor het zelfrespect van de Duitse natie, de tucht en de orde was teruggekeerd. Ook vond hij het geen slechte zaak dat er een einde was gemaakt aan het meerpartijenstelsel in Duitsland, de parlementaire democratie versplinterde immers toch alleen maar de nationale eenheid.¹⁸

Ds. Jansma, de uniesecretaris, ging ter vergadering nog in op de Jodenvervolging. Natuurlijk was dit volgens hem niet goed te praten, maar, zo gaf hij aan, ‘het moet dit volk duidelijk en klaar gezegd worden en getoond ook, dat wij niet willen dat zij koning over ons zijn [...]’

Misschien is het goed daarop te wijzen, dat in tegenstelling met Duitsland hier geen

13 Zie bijvoorbeeld het reisverslag in *De Christen* 25 mei 1934, jrg 53, nr 2331.

14 Ter verontschuldiging zij aangevoerd dat ook andere periodieken dit persbureau te laat doorzagen. Vgl. *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven*, 2 april 1937, p. 225.

15 *De Christen* vrijdag 15 september 1933, nr 2305, jrg 52.

16 *Utrechts Archief*, 42, 42 Roosters van predikantenconferenties.

17 *De Christen* 23 november 1934 jrg 53 nr 2344.

18 In 1933 namen maar liefst 54 partijen deel aan de Tweede Kamerverkiezingen. De onvrede hierover onder de Nederlandse bevolking was groot. Vgl. F. Wielenga, C. Van Baalen & M. Wilp (red.) *Een verplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2018), p. 301.

antisemitisme gepropageerd wordt door de N.S.B.¹⁹ Vooral de woorden van Louw riepen verzet op onder de collega-predikanten, vanwege zijn waardering voor de NSB. De consternatie groeide nog meer toen bekend werd dat hij, samen met enkele van zijn collega's, een open brief had ondertekend tegen het uniform- en ambtenarenverbod, een pamflet dat algemeen werd beschouwd als NSB-propaganda.²⁰ Een ingezonden stuk bracht het zo onder woorden: 'Dat in "Volk en Vaderland" namen van predikanten, waaronder ook namen van Baptiste voorgangers, hebben gestaan, heeft ons erg doen schrikken [...] Welk een inzinking van het geestelijk leven.'²¹ Louw was nooit lid van de NSB, maar had wel goede contacten met dr. W. Th. Boissevain, een vooraanstaande NSB-predikant, die hij kende van het Russisch Zendingsgenootschap.

Verdeeldheid groeit

Inmiddels begon in de bestuurlijke top van de Unie een scheiding der geesten zich af te tekenen als het ging om de houding tegenover de NSB. In maart 1935 richtte ds. Weenink, de leider van de jeugdbeweging, zich in een vlammende toespraak tot de jongeren, waarin hij het nationaalsocialisme scherp bekritiseerde.²² Daarmee werd duidelijk dat Weenink, ds. Koop Reiling, Louw en Huizinga, de vier meest gezaghebbende predikanten, openlijk verdeeld waren op politiek vlak.

Weenink had zijn opleiding in Engeland gehad, waardoor zijn loyaliteit meer bij de Britten lag dan bij de Duitsers. Als stichter van de jeugdbeweging zag hij heel scherp hoe sterk de aantrekkingskracht van de NSB was op de jongeren.

Reiling had vier kinderen in de adolescentenleeftijd en stond duidelijk aan de kant van Weenink. In zijn Hengelose baptistengemeente maakte hij ook werk van leden die onder invloed van de NSB dreigden te komen. Hij ging bij deze gezinnen op bezoek om op hen in te praten.²³

Aan de andere kant stonden Louw en Huizinga, die het nationaalsocialisme niet bij voorbaat afwezen. Zij wilden niet ongevoelig zijn voor de NSB-sympathieën in eigen kring en probeerden zo lang mogelijk de kool en de geit te sparen. Huizinga's vrouw, schoonmoeder en schoonvader (de familie Schneider) waren bovendien allemaal Duits, nationalistisch en op de hand van Hitler.²⁴ Carl Schneider, Huizinga's schoonvader en

19 *De Christen* 7 december 1934, jrg 53, nr 2345.

20 Harmjan Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kok, Kampen 1986), pp. 94-97. Behalve ds. Louw hadden ook ds. Huizinga, ds. H. Visser, ds. G. Visser en ds. L. De Haan getekend. Laatstgenoemde was fel anti-NSB, maar had in zijn Utrechtse baptistengemeente pastorale zorg voor NSB'ers die uit hun ambt waren gezet.

21 *De Christen* 4 januari 1935 jrg 54 nr. 2347.

22 'Kan een N.B.J.B.er lid zijn van de N.S.B.? Inleiding van ds. J. W. Weenink gehouden op de gewestelijke Jeugddag te Stadskanaal op Zondag 17 maart 1935' in: *Jong Leven*, 15 april 1935, jrg 3, nr 22.

23 'Bestuursvergad. 22 Nov. '34 ten huize van br. Dijkhof', notulenboek bestuursnotulen 1932-1946, Archief baptistengemeente Hengelo-'t Centrum.

24 *Jong Leven*, jrg 5, nr 42, 15 januari 1937.

rector van het Hamburgse baptistenseminarium, was zelfs een overtuigde nazi.²⁵ Twee jaar later zou zr. Huizinga-Schneider in een blaadje voor de baptisten zondagschoolleiding schrijven: 'Is het niet heerlijk, dat reeds de kinderen geleerd wordt hunne handen te vouwen om God te danken voor Adolf Hitler? [...] Is het voor de Nederlandse jeugd niet stichtelijker te lezen van de rijke zegeningen, die God door Jezus Christus ook nog of juist nu aan Duitsland schenkt?'

De Jodenvervolging

De jonge predikant en eindredacteur van *De Christen*, ds. Lieuwe de Haan, was de eerste die de benarde situatie van de joden in Duitsland echt als een probleem begon te zien. De Haan woonde bijeenkomsten bij van de Nederlandse Vereniging van Joden-Christenen, en had daar goede contacten met joodse Nederlanders opgedaan. Tijdens een bezoek aan zijn Duitse familie ontdekte hij tot zijn ontzetting bij de ingang van het dorp een bord met de tekst: 'Juden sind in diesem Orte nicht mehr erwünscht' (joden zijn op deze plaats niet meer gewenst). Onthutst stelde hij de lezers de vraag: 'Zijn Joden dan geen mensen? Is dat wel christelijk?'²⁶

Enkele maanden later bracht hij zijn lezers op de hoogte van de Neurenbergse rassenwetten, door de integrale vertaling in de kolommen van *De Christen* af te drukken en van eigen commentaar te voorzien: 'Welke gruwzame vormen heeft het antisemitisme in Duitsland reeds heeft aangenomen. De Joden in Duitsland zijn geworden tot mensen van de tweede rang. Ze zijn nu mensen zonder rechten maar hebben wel hun plichten na te komen. Hun staatsburgerschap is hun ontnomen. Ze zijn gelijkgesteld met misdadigers en minderwaardigen. En dat alles op grond van een waanidee van suprematie van eigen ras.'²⁷

Toch stond hij met deze scherpe veroordeling vrijwel alleen. Tot aan november 1938 werden de onrechtvaardige rassenwetten door leidinggevende baptisten grotendeels vergeoelikt. Zelfs Weenink, die zo fel tegen het nationaalsocialisme tekeer kon gaan, was niet vrij van antisemitisme, toen hij meende dat de Duitse joden hun beroerde lot deels aan zichzelf te wijten hadden. Hij schreef: 'De Semiëtische broederen zullen wel niet geheel onschuldig zijn aan de houding, die de overigens gemoedelijke Germanen van Midden-Europa tegen hen aannemen. Een aangeboren eigenschap van de Jood is, dat hij gaarne parasiteert en eigenbelang stelt tot zijn summum bonum, waarvoor hij deugd en ondeugd exploiteert.'²⁸

Het vertrouwen van Weenink op de Duitse gemoedelijkheid werd snel hierna beschaamd. Twee maanden later, tussen 9 en 10 november 1938, vond de Kristallnacht plaats. Synagogen werden in brand gestoken, winkels en bedrijven van joden vernield, vele tientallen joden gedood en duizenden werden afgevoerd naar concentratiekampen.

25 Andrea Strübind, *Die unfreie Freikirche. Der Bund der Baptistengemeinden im 'Dritten Reich'*, (Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1991), pp. 155-158.

26 *De Christen* 5 juli 1935, jrg 54, nr. 2373.

27 *De Christen* 4 oktober 1935 jrg 54 nr 2386.

28 *De Christen* 9 september 1938, jrg 57 nr 2539.

Deze wrede gebeurtenissen maakten in Europa veel indruk. Onder Nederlandse baptisten heerste ongelof dat de Duitse baptistenbladen zich in stilzwijgen hulden over de pogroms.

Het ongelof ging over in ontzetting toen hun ter ore kwam dat de Duitse broeders zelfs profijt hadden getrokken van de gewelddadigheden. Door goede contacten met de Duitse overheid hadden die namelijk geweten dat er wat op handen was. In de dagen voorafgaande aan de Kristallnacht konden verscheidene Duitse baptistengemeenten een synagoge op de kop tikken. Sommige Duitse gemeenten waren na afloop van de Kristallnacht zelfs verontwaardigd, dat hun nieuwverworven bezit was uitgebrand of schade had opgelopen. Ze waren woest dat de brandweer deze panden, ondanks hun aandringen, 's nachts niet had willen blussen en eisten hun geld terug.²⁹

De Nederlandse baptisten, die van de verschrikkingen in de Kristallnacht vernamen, waren geschokt door het geweld en onthielden zich voortaan van het goedpraten van het antisemitisme. Maar niet iedereen. Weenink legde drie maanden na de Kristallnacht toch weer de schuld bij de joden. 'De Joden zelve hebben er ook grote schuld aan. De profeet Hozea geeft ons een welsprekende beschrijving van zijn volk, een beschrijving, die culmineert in de woorden: „In des koopmans hand is een bedriegelijke weegschaal [...] En wat is geschied? In plaats van de wereld in Israël te veranderen, heeft Israël zich door de wereld in de wereld laten veranderen. Het moest zuiveren en zegenen. Het ging zwelgen. Het moest geven. Het ging grijpen. Het moest beter wezen dan wij en is even zelfzuchtig en boos geworden als wij. Ja, vanwege zijn uitnemende rusting kon het zelfs dieper graven in het vuil dan wij, en meer naar zich toe halen en enkel de afkeer en afgunst opwekken van mensen.'

Huizinga draaide na de Kristallnacht wel bij en nam het vanaf dat moment juist op voor de joden.³⁰ Louw sprak zich niet meer openlijk uit over het onderwerp, in negatieve noch in positieve zin.

Filosemitisme en antisemitisme

Hoe kan het toch dat de Nederlandse baptisten in de jaren dertig meer medelijden leken te hebben met een ontslagen NSB'er dan met een opgejaagde Duitse Jood? Terwijl ze zo geestdriftig preekten en schreven over het Bijbelse volk Israël? In *De Christen* zijn in de jaren dertig honderden citaten te vinden waarin het volk Israël werd geroemd als 'volk van de zegen, van welke alle zegeningen uitvloeiden'; als 'het verbondsvolk, het heilige, heerlijke, genadige en zegenende volk van God'; als 'uitverkoren volk, opdat de zaligheid uit dat volk zou zijn'; 'welk een volheid van heil, welk een rijkdom van vreugde, welke eene overvloeiende verkwikking aan Zion verbonden'.

Week in week uit schreven baptisten over het joodse volk in het Oude Testament, dat als uitverkoren natie door God geliefd en beschermd werd. Daarnaast werd met

29 Roland Fleischer, 'Baptisten, die Pogromnacht 1938 und das Verhältnis zum Judentum' in: *Freikirchen Forschung* 2008, nr. 17, pp. 210-211.

30 *De Christen*, 13 januari 1939, jrg 58, nr 2559; 4 oktober 1940, jrg 59, 2646; 3 januari 1941, jrg 60, 2659; 19 december 1941, 60, 2709, p. 8102.

bewondering gekeken naar het Zionisme en de terugkeer van joden naar Palestina. Al vanaf de opkomst van het baptisme in de 19^e eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog ging men ambivalent om met het jodendom. Want ook klassieke anti-Joodse stereotypen waren met enige regelmaat in *De Christen* te vinden. Joden zouden materialistisch zijn en geldbelust,³¹ zouden een mens in nood misbruiken door het rekenen van te hoge rentes op leningen,³² zouden listig zijn, onbetrouwbaar en uit op macht,³³ zouden de Messias aan het kruis genageld hebben³⁴ en zich immoreel en sensueel gedragen.³⁵ Daarbij moet worden bedacht dat het hier om teksten ging die al door de zeef van de redactie waren gehaald en onder de lezers als aanvaardbaar werden gezien. Ter verontschuldiging moet wel worden aangevoerd dat antisemitische denkbeelden niet alleen onder baptisten leefden, maar algemeen voorkwamen in kerk en samenleving.³⁶ Anti-Joodse sentimenten en manifestaties kwamen zowel onder protestanten als onder rooms-katholieken veelvuldig voor en zeker niet alleen in de kerken, maar in de gehele West-Europese samenleving. Volgens een vergelijkend onderzoek uit die tijd, verscheen het antisemitisme in Nederland zelfs nog in vrij milde vorm.³⁷

Toch blijft het merkwaardig dat baptisten hun antagonisme tegen de joden zonder problemen gepaard konden laten gaan van een uitgesproken joodsgezindheid, door hun liefde voor het Bijbelse jodendom. Joden werden niet uitsluitend als vrienden beschouwd, of uitsluitend als vijanden, maar in de regel als beiden tegelijk. Er was de 'getrouwe Israëliet' of de 'joodse woekeraar', maar niets daar tussen. Men zag de joodse collega, buurman of winkelier, in theologische termen de joodse 'naaste', niet staan.³⁸ Ondertussen nam de sympathie voor het nationaalsocialisme in de Unie van Baptistengemeenten eerder toe dan af. Deze tendens, die inging tegen de maatschappelijke trend, was te verklaren uit een groot Duits-Nederlands samenwerkingsproject: het baptisten verpleeghuis 'Tabitha'. Op 31 mei 1938 opende het 'Nederlands Baptiste Diaconessen-Moederhuis "Tabitha"' de deuren, in aanwezigheid van veel Duitse baptisten. De Duitsers hadden de Nederlanders met raad en daad bijgestaan en met zr. Christine Kück een ervaren directeur geleverd uit een van de

31 *De Christen* 15 november 1890 jrg 9, nr 190.

32 *De Christen* 10 september 1891, jrg 10, nr 229; *De Christen* 4 januari 1906, jrg 25, nr 976.

33 *De Christen* 12 juli 1906, jrg 25, nr 1003.

34 *De Christen* 16 januari 1925, jrg 45, nr 1853.

35 *De Christen* 5 mei 1933, jrg 52 nr 2286.

36 'Verbal or active manifestations of antagonism towards the Jewish group as such, irrespective of whether they are direct or indirect, intended or not.' See: Arkel, *The Drawing of the Mark of Cain*, 77.

37 Bernstein, *Der Antisemitismus*, Vorwort.

38 See G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Kok, Kampen 1996), pp. 154-163; Bert Louwse, *Totdat Hij komt. De Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland van 1933-1942* (VEG, Velp 2003), pp. 129-133; W. E. Heinrichs, 'Heilbringer und Verderber. Freikirchliche Ansichten über Juden zu Beginn des 20. Und im 19. Jahrhundert', in: *Freikirchen Forschung* nr. 15 2005/06 (Verlag für Freikirchenforschung, Münster 2006), pp. 18-44.

Duitse diaconessenhuizen.³⁹

Van Nederlandse zijde was het vooral ds. Louw, die de voortrekker werd van dit prestigieuze project. Hij reisde regelmatig op en neer naar Duitsland, niet alleen voor overleg, maar ook om de Nederlandse verpleegkundigen te bezoeken, die in de Duitse huizen gratis hun opleiding kregen.⁴⁰ De samenwerking met de Duitse baptisten was nog nooit zo intensief en goed geweest, als tussen 1938 en 1942.⁴¹ In dit klimaat van hartelijke samenwerking werden twee invloedrijke baptistenpredikanten, ds. Gerben Bouritius en ds. Jan Monsma, stilzwijgend lid van de NSB. Gerben Bouritius had de nasleep van de Eerste Wereldoorlog in Duitsland meegemaakt en daar zich daar solidair gemaakt met de Duitsers die door een diepe armoede gingen. Ook was hij politiek actief voor een conservatief-christelijke partij, voordat hij interesse kreeg in het nationaalsocialisme.⁴²

Monsma's betrokkenheid bij de NSB kan daarentegen minder goed verklaard worden uit politieke idealen. Bij hem lijkt meer sprake te zijn geweest van opportunisme en persoonlijke ambitie om in een landelijke nationaalsocialistische eenheidskerk een belangrijke rol te spelen.⁴³ Beide predikanten zijn na de oorlog gearresteerd, gevangengezet en veroordeeld voor hun lidmaatschap van de NSB. In mijn Engelstalige artikel, dat ik na afloop van deze middag beschikbaar stel, kunt u meer lezen over beide voorgangers.

De oorlogsjaren

Vanaf het moment dat Duitsland Nederland binnenviel, op 10 mei 1940, verschenen in de kolommen van weekblad 'De Christen' nauwelijks nog artikelen van opiniërende aard. Dat was een bewuste beslissing van de redactie: 'Voorbarige critiek, die altijd verkeerd is, moet nu zeker achterwege blijven.'⁴⁴ Redacteur Huizinga gaf blijk van lijdzaamheid, berusting en aanpassing, waarbij het plegen van verzet zelfs in het verdachtenbankje werd geplaatst: 'Wij weten dat de democratie in haar oude vormen voorlopig niet zal terugkeren, dat men niet meer zal kunnen spreken van het vrije spel der krachten. Of dit alles zozeer te betreuren is waag ik te betwijfelen [...] Met deze gedachte komen wij tot onze houding als christenen in revolutietijd. Er zijn er die een

39 H. de Ruijter-Niezen, 'Diaconessenhuis "Tabitha"', in: J. Broertjes (red.), *Van de vreugde bij de oogst. Gedenkschrift in 1956 uitgegeven bij gelegenheid van de Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland*. (Unie van Baptisten Gemeenten, Arnhem 1956), pp. 22-23.

40 *De Christen* 21 juni 1940 2631 jrg 59 p.7473.

41 *De Christen* Vrijdag 10 juni 1938 nr 2526 jrg 57 p. 6639: 'De Duitse Baptisten hebben niet alleen goede woorden voor ons gehad, maar ze hebben ook grote offers gebracht. Was het seminarie reeds jaren een verbindende schakel tussen Baptist Duitsland en Nederland, de Tabitha arbeid heeft deze banden nog sterker aangehaald.'

42 NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv. nr. 88066, PRA Deventer 649; NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv. nr. 108015, PF Arnhem 4227.

43 NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv. nr. 96044, PRA Rotterdam 410; NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv. nr. 109164, PF Den Haag 1580/46.

De Christen, 2687(18 juli 1941), p. 7921.

44 *De Christen* 31 mei 1940, nr 2628, jrg 59, p. 7447.

verdachte oorlog tegen de nieuwe orde voeren. Strijd daartegen kan vrucht zijn van hebzucht, doch deze behoort hier dan niet besproken te worden. Het verzet kan bij sommigen oorzaak vinden in hun conservatieve natuur. Zij laten het graag zoals het is, wanneer het dan ook gebreken vertoont; dat kleeft nu eenmaal al het menselijke aan [...] Wij zijn geen revolutionnaires, die sabotage plegen. Wij zijn gasten en zullen alszodanig graag dat doen wat het samenwonen aangenaam kan maken. Wij zijn alle macht, die over ons gesteld is, onderworpen, want zij zouden geen macht hebben, indien het hun niet van boven ware gegeven.⁴⁵

Redacteur De Haan, die ook in de redactie zat, bleef echter volharden in een scherpe afwijzing van de bezetting.⁴⁶ Het leidde tot een felle strijd binnen de redactie, waarbij Huizinga de artikelen van de Haan aanpaste of zelfs retourneerde.⁴⁷ Deze zelfopgelegde censuur kon niet voorkomen dat Huizinga op 13 augustus 1942 werd ontboden op het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in Den Haag. Steen des aanstoots vormde een Bijbelstudie van De Haan, die door Huizinga al op verschillende punten was bijgesteld, maar nog onvoldoende naar de mening van de autoriteiten. De overdenking handelde over de profeet Elia, die tijdens één van de donkerste tijden uit de geschiedenis van Israël de gehoorzaamheid aan God boven elke andere gehoorzaamheid stelde. Deze profetische houding werd door de Haan in suggestieve stijl geactualiseerd: 'En inderdaad kunnen er ogenblikken komen waarin een christen het gebod des konings zal moeten trotseren [...] Broeders en zusters, weest Gode gehoorzaam.' Huizinga incasseerde de kritiek van de autoriteiten en vroeg zijn mederedacteuren voortaan 'op sokken te lopen als 't op schoenen niet mag'.⁴⁸ Alle voorzichtigheid kon niet voorkomen dat de Christen, met ingang van 1 november 1942, toch nog werd verboden, onder het mom van 'papierschaarste'.

De vraag wat op de kansels is gezegd door individuele predikanten laat zich helaas niet beantwoorden. Alleen van ds. Hornstra uit Vriescheloo is bekend dat hij drie maanden in Duitse gevangenschap heeft doorgebracht vanwege een anti-Duitse preek.⁴⁹ Hij stond niet alleen, door meer baptisten is verzet gepleegd tegen de Duitse bezetter.

De administrateur van de Unie, Harm Koning, was waarnemend districtscommandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, de gebundelde verzetsorganisatie in Nederland. In Hollandscheveld en omstreken hield hij zich vooral bezig met wapenverspreiding.⁵⁰ De predikant van Nieuwe Pekela, ds. Johan de Neef en zijn koster Harm van der Laan werden in oktober 1944 opgepakt omdat zij in de kerk onderdak hadden geboden aan

45 *De Christen* 30 mei 1941, nr 2680, jrg 60, pp. 7866-7868.

46 *De Christen* 27 september 1940, jrg 45 nr 2645, p.; *De Christen* 7 augustus 1942, nr 2742, jrg 61, pp. 8343-8344.

47 Brief van F.E. Huizinga aan L. De Haan, 19 september 1942, Utrechts Archief, 42, 2.5, 474; Brief van J. Louw aan F.E. Huizinga, Utrechts Archief, 42, 2.5, 474.

48 Notulen redactie *De Christen*, 20 augustus 1942, Utrechts Archief, 42, 2.5, 474.

49 Interview met mw. J. Edens-Stadens, 28 mei 2018. Mw. Edens-Stadens was indertijd lid van de baptistengemeente Vriescheloo.

50 J.E. van Weperen-Binneweg, 'Het vaderland getrouwe, ben ik tot in den dood', *De Ganseveer; historisch tijdschrift Stadt en Heerlickheydt Covorden*, jaargang 8, nr.1,19-23 (Dalen, 2005).

twee leden van het Pekelder verzet die op de vlucht waren.

Een paar maanden later werd ds. Vegter van Stavoren ook opgepakt voor het verrichten van hand- en spandiensten aan het verzet.⁵¹ Beide predikanten werden hiervoor opgepakt en opgesloten in een strafkamp.⁵² Koster Van der Laan werd tijdens een vluchtpoging doodgeschoten.⁵³

Ondanks dat er vrijwel geen informatie is over hulp aan joodse onderduikers, zijn toch twee gevallen bekend. Ds. Tijman van de baptistengemeente in Sneek, heeft vanaf januari 1945 tot drie maanden na de bevrijding, onderdak geboden aan een joodse dame.⁵⁴ Tijman behoorde tot de oecumenische verzetsgroep van de rooms-katholieke kapelaan Gérard Jansen, de doopsgezinde predikant Willem Mesdag en de vrijzinnig-hervormde godsdienstlerares Mia Coelingh.⁵⁵ Het tweede geval is ouderling Sikke W. Vis uit Hengelo, die joodse kinderen van de ondergang heeft gered en daarvoor werd onderscheiden met de Yad Vashem-titel.⁵⁶

Jannes Reiling, naar wie deze lezing is genoemd, is net als een aantal andere baptisten in zijn jonge jaren te werk gesteld in nazi-Duitsland. Als dwangarbeider mocht hij op zondag naar de kerk en dat deed hij trouw. Hij ging echter naar de Lutherse dorpskerk en niet naar de baptistenkapel, omdat de baptistengemeente ter plaatse volledig aan de kant van het regime stond. Verbijsterd was hij over hun adoratie voor de persoon van Adolf Hitler.

Toen hij terug was in Nederland toonde hij zich eveneens teleurgesteld in de weinig kritische houding van de Nederlandse baptisten. In een interview in dagblad *Trouw* weet hij dit jaren later aan de subjectieve theologie van de wedergeboorte en de subjectieve geloofservaring. Dit piëtisme, gecombineerd met een kerkelijk activisme dat vooral naar binnen gericht was, beschouwde Reiling als een gevaar voor het kritische denken.⁵⁷ Het heeft hem zijn leven lang geïnspireerd tot de emancipatie van zijn geloofsgemeenschap op tal van terreinen.⁵⁸

In de periode na de Bevrijding hebben baptisten een heroïsche voorstelling van hun

51 Interview met mw. S. Horjus-Mulder en mw. W. Brandenburg-Zwaan, 11 februari 2018. Beide geïnterviewden woonden toentertijd in Stavoren.

52 Oebele Vries, *Het strafkamp voor Nederlanders in Wilhelmshaven* (Servo, Assen 1990), p. 18

53 Monique Brinks & Jack Kooistra, *Represailles in Groningen 1940-1945* (Louise, Grou 2013), p. 223.

54 *De Christen* 20 december 1969, jrg 84, nr. 52, p.4

55 Brief van de Gemeente Sneek aan ds. G.W. Tijman, 25 augustus 1971, privé-archief mw. A. Tijman, Emmen.

56 Yad Vashem, Righteous Among the Nations no. 5448 (1992), <http://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/netherlands.pdf>, website consulted on June 14, 2018; *De Christen*, 7(2 april 1993), p. 12.

57 *Trouw*, 7 mei 1966.

58 J. Reiling, 'Afscheidscollege' in: H. Bijleveld (red.), *Een seminarium als roeping. Een bundel artikelen, aangeboden aan prof. dr. J. Reiling, bij diens afscheid als rector van het Seminarium van de Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland*, Unie van Baptistengemeenten, Bosch en Duin 1987, p. 118.

rol gegeven tijdens de oorlogsjaren.⁵⁹ De baptisten die in opstand kwamen tegen de bezetter moeten worden genoemd en geëerd, maar lijken wel uitzonderingen te zijn geweest. Zoals veel Nederlanders waren baptisten in de oorlogsjaren vooral bezig om hun hoofd boven water te houden.

Over alles wat er in de jaren dertig is gezegd en geschreven, werd met geen woord meer gerept. Het lag natuurlijk erg gevoelig, want de leiders van na de oorlog waren dezelfde leiders als die van na de oorlog. Bovendien moest Nederland weer opgebouwd worden, en Baptist Nederland ook. Er was volop werk aan de winkel.

Na meer dan 75 jaar lijkt het wel de tijd om eens terug te blikken en het beeld van de geschiedenis wat bij te stellen. Ik hoop dat deze middag daaraan een bijdrage zal leveren.

---

59 J.W. Weenink, 'The Baptists of Holland and the Nazis', in *The Baptist Times*, 13 december 1945; *De Christen*, 2792 (10 mei 1946), pp. 4-5; E. Huizinga, 'Over het werk van de Baptiste gemeenten', in: F. Dresselhuus (red.) *Nederland in den vreemde. Over geestelijke verzorging van buitenlandsch tewerkgestelden in oorlogstijd* (Niemeijer, Groningen 1947), p. 61; J. van Dam, *Geschiedenis van het Baptisme in Nederland*, (Bosch en Duin 1979²), pp. 178-186; J. Schotanus, 'De nacht van de grote verdrukking' in *De Christen*, 17 mei 1990, jrg 105, nr. 20, p. 2; Green, *European Baptists*, pp. 104-108.

Over weerbaarheid en vrijkerkelijke theologie

Henk Bakker

De historische constatering van Jelle Horjus met betrekking tot ‘Nederlandse baptisten en de opkomst van het nazisme’ zijn onderbouwd en afgewogen.

Enkele belangrijke observaties zijn: (1) dat in de Jaren dertig de Baptisten Weenink, Reiling, Louw en Huizinga het publiekelijk met elkaar oneens waren over de bedoelingen van het Nationaal Socialisme; (2) dat de jonge ds. Liewe de Haan, hoofd van de redactie van *De Christen*, een van de eersten was die reageerde tegen uitsluiting van Joden in Duitsland, en dat hij met zijn commentaar vrijwel alleen stond; (3) dat Baptisten een vreemde combinatie van loyaliteiten vertoonden, met name een zekere sympathie voor NSB ‘angehouchte’ Baptisten - ds. G. Bouritius (1894-1960) was enige tijd lid van de NSB, en ook ds. J.A. Monsma (1889-1966) was lid en sprak zijn steun uit voor de Duitse zaak - gekoppeld aan een voorliefde voor Joden in Bijbels opzicht; (4) dat tenslotte na de oorlogsjaren al te gemakkelijk een positief beeld onder Baptisten ontstond over hun eigen positie en standpunten ten aanzien van Jodenhaat en Jodenvervolging.

Opvallend is dat soortgelijke bevindingen óók gedaan zijn door Lee Spitzer in zijn academische proefschrift over de opstelling van Noord-Amerikaanse baptistengemeenten in de oorlogsjaren, evenals in zijn zojuist verschenen boek over de opstelling van baptisten in Engeland, Frankrijk en Duitsland ten aanzien de Jodenvervolging in de oorlogsjaren onder de veelzeggende titel *Sympathy, Solidarity, and Silence*.¹ Een en ander daarin is best controversieel, zoals ook Horjus’ bijdrage tot nadenken en reageren stemt.

Tegelijk is de reactie onder Baptisten niet heel anders dan die van de gemiddelde

¹ Zie Lee Spitzer, *Baptists, Jews, and the Holocaust: The Hand of Sincere Friendship* (King of Prussia: Judson Press, 2017). Dit boek is de publicatie van Spitzers proefschrift over de reacties van Baptistenkerken in de Verenigde Staten op de Jodenvervolging door Nazi-Duitsland: ‘*The Hand of Sincere Friendship*’: *Baptist Responses to Nazi Anti-Semitism and Persecution of the Jewish People (1933-1948)*, verdedigd op 6 september 2016 te Vrije Universiteit Amsterdam. In najaar 2022 verschijnt zijn tweede boek over de rol van baptistenkerken in de oorlogsjaren. Nu is zijn onderzoek gericht op Engeland, Frankrijk en Duitsland: *Sympathy, Solidarity, and Silence: Three European Baptist Responses to the Holocaust* (2022).

Nederlander in die tijd. Lees Pressers boeken *Ondergang I-II* er maar op na.² De constatering voeren me tot de vraag hoe weerbaar geloven in God en Christus op zijn baptistisch ons eigenlijk maakt? Het lijkt erop dat baptisten met hun wijze van geloven en doen niet minder vatbaar zijn voor Jodenhaat en antisemitisme, het hiervan weggijken of het hierover stilzwijgen, dan de gemiddelde Nederlandse burger, of ligt het anders?

Ik wil mijn bijdrage onder drie kopjes samenbrengen en kort op de onderdelen ingaan, namelijk: (1) het beeld dat wij, Baptisten, van ons recente verleden hebben; (2) hoe theologisch weerbaar wij zijn; (3) wat we uit beide onderdelen kunnen destilleren over de weerbaarheid van vrij-kerkelijke theologie in zijn algemeenheid, zoals de titel van deze bijdrage luidt.

Het historisch zelfbeeld

Het beeld dat Baptisten van hun kerkelijke verleden hebben, kan niet worden losgezien van wie zij *nú* zijn. We kunnen nu eenmaal niet uit onszelf stappen, uit onze veronderstellingen, aannames, overtuigingen en waarden. Waarden en overtuigingen heb je niet, die ben je. We kunnen dan ook niet zonder de kennis van nu terugkijken op wat onze voorouders hebben gedaan, op wat zij wisten en hoe zij op grond van die kennis hebben gehandeld. Met de kennis van nu bouwen wij constructen, beter gezegd re-constructen, van ons verleden.

Zo terugkijkend, moeten we altijd scherp en kritisch zijn, want voortschrijdend inzicht gaat over oude kennis versus nieuwe kennis, en derhalve over verbeteringen en correcties. Tegelijk staat goede wetenschap altijd in het teken van voorlopigheid en het opschorten van definitieve oordelen (de zogeheten *epochè*). Wetenschap genereert beproefde methodes om gegevens te verzamelen en deze te interpreteren. Per definitie staat zij open voor meer en betere data, en om die reden is een zaak nooit echt gesloten. Men kan dus ook te snel op conclusies vooruitlopen ('de wetenschap heeft bewezen/aangetoond dat ...') en met snelle oordelen komen. Wetenschap, ook historische wetenschap, blijft daarom meestal hangen in aanwijzingen en indicaties (waarschijnlijkheidsuitspraken), want niemand heeft ooit alle gegevens in handen, en bovendien zouden die ook nog alle moeten worden geïnterpreteerd.

Nieuwe inzichten manen ons dus tot kritiek én bescheidenheid, omdat zij indicatorisch zijn, dat wil zeggen historische aanwijzingen die ons beeld van het verleden mogelijk kunnen corrigeren. Daarbij moet gezegd dat de correctie juist geïnformeerde critici ('informed critics') betreft en niet niet-geïnformeerde critici ('uninformed critics'). Spijtig genoeg zijn het vaak de laatsten die met nieuwe informatie aan de haal gaan en er van alles van maken. Ook christenen maken nieuwe informatie soms tot desinformatie. Feiten kunnen alternatieve feiten worden ('alternative facts'), en uiteindelijk meningen of opinies, waarover je moet kunnen verschillen.

---

² J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, Vol. 1-2 (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965).

Historische indicaties moeten worden gewogen, en zoals hierboven opgemerkt, daarbij spelen onze eigen overtuigingen en waarden een hoofdrol. Menselijk leven is nooit slechts een zak vol *brute data*. Ik ben niet maar een man van 1.82 lang, 82 kilo, 62 jaar oud, genaamd Henk, Nederlander, getrouwd, vader van twee dochters etc. Wie mijn leven historisch wil interpreteren zal zich ook moeten verdiepen in mijn leven én zijn/haar eigen aannames, veronderstellingen en overtuigingen goed moeten kennen.

Gesteld dat de komende generaties zo op ons zouden reageren? Het is gemakkelijk te zeggen dat wij - in bijvoorbeeld het jaar 2050, in het licht van de toegenomen kennis dan (en veel weten we nu al) - dat wij vernietigers van de aarde zijn, dat wij allen collaboreerden met de rijken, de industriëlen. Of dat wij de andere kant uitkeken, omdat we er materieel zelf beter van werden. Onze generaties waren cohorten van burgers die alleen maar aan zichzelf dachten, ze bestonden uit potverteerders die uitermate bekrompen dachten, en de komende generaties overleverden aan mondkapjes, een ziek milieu en gebrek aan alles, water, voedsel, ruimte enzovoort. Hoe konden de babyboomers en de generaties daaropvolgend zo fout en blind zijn?³

Wie vandaag de dag gemakkelijk oordeelt, krijgt zo een koekje van eigen deeg. We moeten daarom dieper kijken, onder meer naar de wijze waarop Baptisten geloven, samenkomen, en leven. Daarom de vraag hoe weerbaar Baptisten zijn.

Theologische weerbaarheid van Baptisten

In de jaren dertig en veertig waren Baptisten een vrij geïsoleerde gemeenschap. Het was immers een kerkgenootschap dat nog maar een halve eeuw geloofsvrijheid genoot, hoewel de praktijk van die vrijheid altijd pas decennia later doordringt en voelbaar en merkbaar wordt (cf. 313 AD het Edict van Milaan⁴). Bovendien hadden Baptisten veel minder aan theologie gedaan en was er weinig aan eigen bronmateriaal om op terug te vallen. De weerbaarheid zat hem dan ook niet in confessies, gestaalde tradities en een hoge ladder met stertheologen. Weerbaarheid zat voornamelijk in de hechte gemeenschap die Baptisten vormden, met een toegankelijke en eenvoudige liturgie. Theologisch zat (en zit nog altijd) onze kracht in de aandacht voor praktische gemeentebouw en geloofsopbouw, niet zozeer in ons vermogen om onszelf theologisch te definiëren en te duiden. *Dáár* zit dan ook onze zwakheid.

Baptistengemeenten komen er al nauwelijks toe om uitspraken over God, Jezus, de verlossing en andere leerstellingen te doen, laat staan dat zij zichzelf ten opzichte van de wereld definiëren, en dat hoeft allemaal niet bezwaarlijk te zijn, als de keerzijde

³ Zie voor een kritische doordinking van het huidige ik-denken Bram van de Beek, *Ego. Een culturanalyse van het ik* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022).

⁴ Het Edict van Milaan hield juridisch weliswaar geloofsvrijheid in, maar feitelijk duurde het ruim een eeuw voordat christenen in de uithoeken van het Romeinse Rijk er echt baat bij hadden. Ook in Rome hadden christenen nog lange tijd te maken met tegenstand, tegenwerking en verdachtmaking. Augustinus (354-430 AD) schreef *De civitate Dei* om duidelijk te maken dat de schuld van de val van Rome (410 AD) niet bij de christenen lag. In en om Rome werden christenen er namelijk wel van beschuldigd.

ervan niet zo schadelijk zou zijn. De keerzijde is namelijk dat Baptisten geneigd zijn om het kwaad te onderschatten; het kwaad buiten zichzelf, het kwaad bij zichzelf, en het kwaad in zichzelf.⁵ Het is veelzeggend dat kort na WOII Hendrikus Berkhof als een van de eersten sprak en schreef over 'de machten', zoals de apostel Paulus erover sprak, en deze begon te duiden voor zijn tijd.⁶ Hij zag clusters van onpersoonlijke machten, denkconstructen en sociaalconstructen, die zich hechtten aan groepen mensen - met grote gevolgen. Deze machten maken deel uit van ons leven en de systemen die ons leven beheersen, ook in de kerk. Ons 'reine kerk'-streven is vaak vastgelopen in idealisme, isolatie, afscheiding en versplintering, en het maakt blind voor eigen collaboraties achter façades van eigen gelijk en zuiverheid.

We zien maar moeilijk hoezeer we zelf deel van uitmaken van de machten, de systemen, foute denkconstructen en sociaalconstructen, bijvoorbeeld hoe geseculariseerd we zelf zijn, hoe ongeïnteresseerd en schouderophalend we doen over kwesties als ons koloniale verleden, de heersende milieucrisis, de vluchtelingen en armoedevraagstukken, en hoe gedwee we meebewegen op de commando's van het consumentisme en het onbeperkte geluksvreten waaraan we verslaafd zijn. We kunnen de heiden in onszelf maar moeilijk ontdekken, zou Miskotte zeggen, ja, daarbuiten wel, en dit maakt ons zwak.

Ik zou deze zwakte, dit theologisch tekort, met de woorden van Paulus als een 'bedekking' willen duiden, omdat deze ons het ware zicht op onszelf -en van daaruit ook op het evangelie- ontnemt.⁷ Nog preciezer geduid zie ik deze 'bedekking' als een soort van zelfmythe, dat wil zeggen als een ideaalverhaal dat we aan onszelf vertellen en dat ons loszingt van de wonden in de werkelijkheid. Erger nog, die zelfmythe is in en in heidens, omdat het evangelie daarin wordt geïnstrumentaliseerd, een gebruiksvoorwerp wordt voor eigen geluk en zelfverwerkelijking. Berkhof pakte in zijn proefschrift al uit over het heidense 'do ut des-offer, waarin mensen bij alles wat zij in dienst van God stellen, van Hem ook een tegenprestatie verwachten. Ook Bonhoeffer, Barth, en zoals eerder Miskotte, wezen op dit heidense kenmerk dat nog altijd diep in de westerse kerk geworteld zit, ook bij Baptisten.

Hoe zelfcorrigerend is Baptistische theologie? Hoe zelfregulerend zijn Baptistengemeenten als zij het systemische kwaad onderschatten? Feitelijk was dit ook een prangende vraag van Jannes Reiling na de oorlog. Om in staat te zijn kritisch naar jezelf te kijken heb je informatie van anderen, van omstanders en buitenstaanders nodig. Baptisten moeten zich meer verbinden met andere kerken, en daarmee leren zij meer over zichzelf dan uit notulen, verslagen, boeken en verhalen van insiders. Ik kom hiermee tot de kern van de zaak. Baptisten hebben de katholiciteit, een hoofdkenmerk van de kerk van Christus, voor lange tijd veronachtzaamd. Tegelijk denk ik dat een keerpunt daarin bereikt is, en dat de wal het schip vanzelf aan het keren is. Dit is iets

5 James. Wm. McClendon merkt dit in zijn theologie op en heeft wel aandacht voor de 'machten', zie *Systematic Theology*, Vol. 1: *Ethics* (2002) 165-182. Hier verwijst hij zelfs naar de publicatie van Hendrikus Berkhof, *Christ and the Powers*, zie volgende noot.

6 H. Berkhof, *Christus en de machten* (Nijkerk: Callenbach, 1952).

7 Cf. 2 Korintiërs 3:15 ('sluier' of 'bedekking').

positiefs dat de verwereldlijking van de kerk, zoals Bonhoeffer al voorzag, uiteindelijk heeft bewerkt. Op een almaar smaller wordend platform kom je elkaar vanzelf steeds vaker tegen, en leer je elkaar kennen en zo mogelijk waarderen.

Weerbaarheid, theologische en spiritueel, kan niet toenemen zonder diep zelfinzicht, inzicht in eigen tekort en zwakte, en kan daarom ook niet zonder de hulp van anderen, hun kritiek en bijstand, om de zwakten aan te pakken. Dit is precies zoals katholiciteit bedoeld is, en zoals deze klassieke eigenschap van de algemene christelijke kerk al eeuwenlang standhoudt en functioneert: christenen herkennen elkaar, dienen elkaar, en sterken zich aan elkaar. Zo vormen zij samen een bijzonder volk op aarde, in oude christelijke termen verwoord: een nieuwe mensheid.

Vrije kerken en weerbaarheid

In het licht van bovenstaande, ben ik bezorgd over de weerbaarheid van vrije kerken, waaronder Baptisten, omdat deze sterk navigeren op zelfredzaamheid en daarbij het kwaad onderschatten. Sterker nog: het kwaad negeren en er theologisch niet in willen kijken, alsof Christus volgen een vluchtroute is om de wereld en de schepping heen. Vaak botst men in deze gemeenschappen tegen een muur van fundamentalistische zelfoverschatting aan.

Zelfoverschatting is een combinatie van bluf en opportunisme, waar feitelijk geen onderbouwde mening of theorie achter zit. Deze typisch Nederlandse bluf blijkt bijvoorbeeld uit de neutraliteitsideologie die in onze genen zit (WOI en WOII). Als je neutraal bent, word je niet afgerekend en kun je flink garen spinnen bij de ruzies van anderen. Als neutrale speler kun je gemakkelijk wegstijgen, en dat hebben Nederlanders dan ook gedaan, uit opportunisme. Dit leidde onder meer tot de wegvoering van maar liefst 106.000 Nederlandse Joden naar Westerbork en elders, waarvan niemand terugkwam. Ook al wordt dit als een groot Nederlands raadsel gezien, het antwoord ligt ergens in de blufhouding van Nederlanders die gevoed wordt door opportunisme en persoonlijk gewin.⁸

Zo hebben we ook ons koloniale verleden met opportunisme, gewiektheid en bluf opgebouwd, en hebben we het evangelie erop aangepast (ik noemde dit vijftien jaar geleden het ‘evangelie aan de Bataven’). Wegkijken van het kwaad heeft niets te maken met naïviteit, onnozelheid of idealisme, maar met opportunisme en pijnlijke zelfoverschatting. Als we maar lang genoeg wegstijgen van toenemend antisemitische, toenemende raciale polarisatie, dan komt niet alleen onze democratie in gevaar, maar krijgt neutraliteit iets destructiefs.

Ik meen dat de destructiviteit van deze onverschilligheid (want dat is de ware aard van deze vorm van opportunisme en neutraliteit) naar twee kanten toe uitwerkt, naar minderheden, waaronder Joden en andere bevolkingsgroepen, en naar de

⁸ Ook de officiële Nederlandse delegatie die binnenkort voor het WK voetbal naar Qatar afreist laat zien dat handel en commerciële zekerheid de Nederlandse moraliteit grotendeels bepaalt.

⁹ Cf. Henk Bakker, “Het evangelie aan de Bataven.” *Evangelisatie in Nederland na de millennium-wende*, *Soteria* 23/2 (2006) 57-67.

---

weerbaarheid van kerken die hierin meegaan. In dit opzicht zijn vrije kerken, ook Baptisten, kwetsbaar. Dit type kerken heeft zo weinig theologie dat het kwaad niet of nauwelijks woorden krijgt.¹⁰

Terugkomend op het onderzoek van Jelle Horjus, ben ik zeker niet gerust op dat Baptisten vandaag de dag minder weggijkend zouden zijn dan tachtig jaar geleden. En dat zij vandaag, als er wederom genocide plaatsvindt, meer aan de 'sympathy' en 'solidarity' kant zouden zitten dan aan de 'silence' kant. Waar het aan schort is voldoende zicht op wat Augustinus 'Totus Christus' noemde, dat wil zeggen: op de hoogte en diepte en lengte en breedte van Christus' omvattende aanwezigheid in de Kerk, dat wil zeggen, het geheel van Gods volk en het daarmee gegeven onderwijs. Van hieruit schort het ook aan aandacht voor het kwade, het kunnen woorden geven aan het kwaad om ons, bij ons, en in ons.¹¹ Het gaat om niets minder dan alles van Christus, en niet maar een beetje – dat maken wij ervan.

---

10 Bijvoorbeeld, het antisemitische geluid in de reptielen-theorie ('reptilians') van Baudet c.s. is onderdeel van een complottheorie die, juist omdat die zo belachelijk klinkt, niet gaat over waarheden, maar over legitimaties. Men zoekt legitimaties die niet op gecontroleerde waarheden hoeven te berusten om tóch toeleverancier te kunnen zijn voor verdachtmakingen, discriminatie, uitsluiting, en zo nodig ook vervolging.

11 Nigel Wright, voorheen rector van Spurgeon's College te Londen, schreef er als baptist ooit wel een boek over, zie *A Theology of the Dark Side: Putting the Power of Evil in its Place* (2003).

Evangelischen en hun houding ten aanzien van het opkomend nationaalsocialisme in Nederland

Miranda Klaver

Met zijn onderzoek over de houding van baptisten ten aanzien van het opkomend nationaalsocialisme biedt Jelle Horjus een belangrijke bijdrage aan de geschiedenis van het baptisme in Nederland. Een ongemakkelijke geschiedenis die veel vragen oproept en ook gevoelens van teleurstelling en onbegrip. Hoe was het mogelijk dat godvrezende toegewijde gelovige broeders (en zusters) aan de verkeerde kant van de geschiedenis terecht kwamen? Wat zegt dat over de baptistische traditie, theologie, leiderschap?

In mijn bijdrage wil ik uitzoomen en kijken naar de vergelijkbare geschiedenis van twee aan de baptisten verwante groepen in deze periode: het Leger des Heils en de pinksterbeweging in de jaren '30 en '40 van de vorige eeuw. Ten opzichte van de gevestigde kerken in Nederland zijn het kleine marginale groepen die sterke banden hadden met geloofsgenoten in omliggende landen. Dit bredere perspectief werpt wellicht een wat ander licht op de positie van de baptisten in deze periode. Maar het stelt ons ook voor actuele vragen als we de lijnen doortrekken naar het heden. In tijden van crisis en sociaaleconomische onzekerheid worden vragen naar de relatie tussen gelovigen en hun geloofsgemeenschappen ten opzichte van de overheid en politiek actueel. De recente coronacrisis heeft laten zien dat de houding van evangelische gelovigen ten aanzien van de overheid enorm kan verschillen. Ondanks hun gedeelde geloofsovertuigingen ontbreekt het aan een uitgewerkte theologie en visie op de relatie met de overheid.

In mijn reactie bespreek ik eerst de houding van het Leger des Heils en de pinksterbeweging ten aanzien van het nationaalsocialisme. Daarna zal ik ingaan op de relatie tussen theologie en politiek handelen.

Evangelische groepen en het opkomend nationaalsocialisme

Leger des Heils

Als opwekkingsbeweging werd en wordt het Leger des Heils tot op de dag van vandaag gekenmerkt door een sterke samenhang tussen evangelisatie en maatschappelijke

zorg. Ringelberg schetst in zijn proefschrift (2005) over de geschiedenis van het Leger des Heils een beweging met twee gezichten tijdens de oorlog.¹ Hoewel aantallen niet bekend zijn, waren leden van verschillende korpsen lid van de NSB en de Nationale Jeugdstorm. Dit was met name in de grenstreken van Groningen en Limburg.

De sympathie voor het nazisme kwam mede door Hitlers succesvolle bestrijding van de werkloosheid en door de nadruk op orde en leiderschap. Gezien de diepe bewogenheid voor maatschappelijke ellende in de crisisjaren, die vooral veroorzaakt werd door massale werkloosheid, is dat niet verwonderlijk. Ook de militaristische structuur van het nazisme sloot goed aan bij de herkenbare traditie van het Leger des Heils in de vorm van vlaggen, uniformen, rangen en gezagsrelaties.²

Beide motieven zien we ook terug bij de Duitse afdeling van het Leger des Heils. Daar speelde echter ook iets anders. In het onderzoek naar het Leger des Heils in nazi-Duitsland wijzen verschillende historici op de overeenkomstige houding van het Leger des Heils, de Duitse Baptisten en de Methodisten. Als kleine minderheid tegenover de Duitse Lutherse kerk was er bij deze groepen sprake van een minderwaarheid-complex. Tijdens de opkomst van het sociaal nationalisme werd dit gecompenseerd door een overdreven vorm van patriotisme.³ Loyaliteit naar het nieuwe regiem was dan ook een overlevingsstrategie in het licht van de repressieve maatregelen ten aanzien van de Joodse gemeenschap.

Bij het Leger des Heils in Nederland schrijft Ringelberg, “heerste aanvankelijk verwarring over hoe men zich moest opstellen ten opzichte van de bezetter. Het Leger had altijd op basis van *Romeinen 13* verkondigd dat iedereen zich moest onderwerpen aan de overheid. De vraag was echter of dit ook gold voor een overheid die niet wettig aan de macht was gekomen.”⁴

De commandant van het Leger des Heils, Vlas, probeerde een goede relatie met de bezetter te onderhouden om de verschillende tehuizen van het Leger veilig te stellen. De formele relaties met Engeland werden verbroken en het Leger werd als een Nederlandse organisatie geregistreerd in november 1940.⁵ Dit kon echter niet voorkomen dat het Leger in 1941 werd geliquideerd en alle bezittingen werden geconfisqueerd. Als reactie werd *De Nederlandse Geloofsgemeenschap Leger des Heils* opgericht in datzelfde jaar.⁶ Duidelijk is dat men niet eerder geconfronteerd was met de vraag hoe om te gaan met een overheid die niet wettig aan de macht gekomen is.

De populaire Bijbelstudies die tijdens de oorlog door Gerrit Claijs uitgegeven werden,

1 Johan Ringelberg, “Met de vlag in top: De geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland (1886-1946)” (PhD diss., Universiteit Utrecht, 2005).

2 Ibid., 212.

3 Rebecca Carter-Chand, “The Politics of Being Apolitical: The Salvation Army and the Nazi Revolution,” *Word & Deed* 18, no. 2 (2016): 3–30.

4 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 226.

5 Door Berlijn werd het Leger des Heils als een vijandige en buitenlandse organisatie beschouwd die vanuit Engeland bestuurd werd (zie Ringelberg, *Met de vlag in top*, 230).

6 Ibid., 239.

bieden een inkijk in de spiritualiteit van de heilssoldaten. Daaruit komt naar voren dat gelovigen de periode van verdrukking moesten beschouwen als een periode van reiniging en loutering: een tijd van bezinning op de echtheid van hun geloof. God had de tijd van de bezetting en liquidatie van het Leger toegestaan maar het evangelie zou zegevieren en Hij zou de verlost en zalig maken met de wederkomst van Jezus.⁷

De Pinksterbeweging⁸

De houding van pinkstergelovigen onder het nationaalsocialisme en fascisme toont aan dat deze onlosmakelijk verbonden is met de nationale politieke verhoudingen. Zo werd in 1935 de pinksterbeweging in Italië door het fascistisch regiem verboden. Als grootste protestantse groepering in die tijd werden zij als een bedreiging voor de samenleving gezien en schadelijk voor de volksgezondheid. Gelovigen verloren hun baan, werden geïntimideerd en zelfs gevangengenomen. Als reactie op dit totalitaire regiem groeide de sympathie voor de communisten die opkwamen voor de rechten van minderheden. Echter, in Duitsland was het met name de angst voor het communisme waardoor pinkstergelovigen hun steun aan de nationaalsocialisten betuigden.

Maar na de machtsovername van Hitler in 1933 werd de pinksterbeweging, net als de Jehova Getuigen, als sektarisch bestempeld en vervolgd. Hun gebedspraktijken waaronder het bidden met zieken werd als gevaarlijk en een ondermijning van de sociale orde bestempeld. Vooral pinksterkerken met internationale contacten (met name in de Verenigde Staten) werden gesloten in 1937.

De reacties op de toenemende verdrukking waren divers. Sommige pinkstergroepen besloten hun activiteiten ondergronds voor te zetten, anderen sloten zich aan bij de baptisten, en weer anderen probeerden samen te werken met de overheid door afhankelijkheidsverklaringen in hun statuten op te nemen. Een schokkend voorbeeld is de verklaring van de grootste groep van pinksterkerken, de 'Christlicher Gemeinschaftverband Mülheim' in 1938: "In de rassenwetgeving zien wij een Godgewilde en Bijbels gefundeerd streven tot reiniging en rein bewaren van het volk van vermenging met vreemde rassen. De wegvoering van Joden uit de gemeenschap van ons volk alsook van de andere volken is voor ons een zaak van Goddelijke voorziening en Goddelijke wil".⁹

De Nederlandse pinksterbeweging had vanaf haar begin goede relaties met de Duitse

⁷ Ringelberg, *Met de vlag in top*, 262-63.

⁸ Deze paragraaf is gebaseerd op de lezing van Cees van der Laan "Nederlandse Pinkstergemeenten gedurende de Tweede Wereldoorlog." Gehouden tijdens het congres "'Steek elke pastorie in brand!' Honderd jaar dwarsverbindingen tussen pinkstergemeenten en protestantse kerken", 6 juni 2008 Vrije Universiteit, Amsterdam. En de ingekorte publicatie van deze lezing: Cees van der Laan, "Nederlandse Pinkstergemeenten gedurende de Tweede Wereldoorlog," in *'Steek elke pastorie in brand!' Honderd jaar dwarsverbindingen tussen pinkstergemeenten en protestantse kerken*, red. G. Harinck (Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), 2008), 20-28.

⁹ In: Paul Schmidgall, *Hundert Jahre Deutsche Pfingsbewegung* (Nordhausen: Traugott Bautz, 2008), 240-46, geciteerd door Cees van der Laan in zijn lezing *Nederlandse Pinkstergemeenten gedurende de Tweede Wereldoorlog*.

pinksterbeweging. De contacten waren met name met de genoemde Mülheim groep. In de verschillende pinksterbladen uit de jaren '30 is weinig over het nationaalsocialisme geschreven. Als er al geschreven wordt over actuele ontwikkelingen dan worden zij verbonden met Bijbelse profetieën. Duidelijk is wel dat de pinksterbeweging voor de Tweede Wereldoorlog gekenmerkt werd door een sterke eindtijdverwachting.

De toenemende verdrukking van de Joden en de terugkeer van de Joden naar Palestina wordt als opmaat voor de aanstaande wederkomst van Christus geïnterpreteerd. Men verwacht dat de gemeente voor de grote verdrukking opgenomen zal worden. Als de oorlog uitbreekt is de reactie gelaten. Naast het thema van de wederkomst is er veel aandacht voor lijdzaamheid vanuit de overtuiging dat God over alles regeert en dat men opgeroepen wordt om zich te berusten in de situatie.

De invloed van de sociaal maatschappelijke context en internationale relaties op de houding van pinkstergelovigen ten aanzien van het nazisme wordt duidelijk uit de heel andere toon van de pinksterbladen vanuit Nederlands-Indië. Daar wordt in de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog zeer kritisch geschreven over het nationaalsocialisme. Met name in het wijdverspreide gezinsblad *Gouden Schooven* van de pinksterzendinge Margaretha Alt wordt al vroeg gewaarschuwd voor het gevaar van Hitler en het nazisme.¹⁰

Met het overnemen van artikelen uit Amerikaanse en Engelse pinksterbladen laat de pinksterzending vanuit Nederlands-Indië een waarschuwend geluid ten aanzien van het nationaalsocialisme en de Duitse christen horen. Al in 1932 schrijft Alt over “de schrikbarende Jodenvervolgingen en dat de nazi’s die het teken van het Beest dragen de Joden bijzonder haten.”¹¹ Maar ook *zij* plaatst de actuele ontwikkelingen in het kader van de leer over de eindtijd. De vervolging van de Joden ziet Alt als onderdeel van Gods plan om de Joden terug te doen keren naar Palestina waarna het Joodse volk tot bekering zal komen.

Vergelijkbaar met het Leger des Heils hielden pinkstergemeenten in Nederland zich afzijdig van de politiek en deed men over het algemeen niet mee aan de verkiezingen. Mede door de kleine omvang, de lage organisatiestructuur en de apolitieke houding was men weinig betrokken bij de politieke ontwikkelingen in de samenleving. Vanuit de verwachting van de wederkomst werd de actualiteit ingepast in eschatologische schema's en daarmee 'geneutraliseerd' volgens Van der Laan. Hoewel dit een perspectief van hoop uitzicht gaf in de crisis, leidde het ook tot passiviteit en een “vlucht uit de politieke realiteit.”¹² Echter, betrokkenheid bij het verzet en hulp aan onderduikers

10 Als Alt in 1931 hoort over de invoering van het hakenkruis in Duitsland, wordt zij herinnerd aan een visioen dat zij in 1926 heeft opgeschreven in haar dagboek. Naast een gekruisigde Messias “ziet zij een rijzige gestalte met het voorkomen van een beest. Hij opent zijn kleed, een panterhuid, en op zijn borst wordt een groot gitzwart hakenkruis zichtbaar. Hij wijst erop met een trots gebaar. Een stem zegt: “Dit is het merkteken van het Beest!”” In het blad *Gouden Schooven* refereert Alt verschillende keren aan dit visioen, namelijk in 1932, 1938 en 1940 (Van der Laan, “Nederlandse Pinkstergemeenten,” 24).

11 Cees van der Laan, *Moesje Alt, 50 Jaar Zending in Nederlands-Indië* (Franeker: Van Wijnen, 2016), 126.

12 Van der Laan, “Nederlandse Pinkstergemeenten,” 26-27.

kwam zeker voor maar was voornamelijk op individueel niveau.

Dat er verschillende opvattingen waren over de Duitse bezetting is bijvoorbeeld terug te vinden in een discussie in een pinksterkerk in Den Haag over de vraag of verdachte pro-Duitse leden van de gemeente mochten deelnemen aan het avondmaal.¹³ In die zin was de houding van pinksterkerken in de aanloop van en tijdens de oorlog niet wezenlijk anders dan die van andere kerken.

Discussie

Recent onderzoek naar dat de houding van de kerken in de periode voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog laat zien dat de aanvankelijke aandacht voor het verzet van kerken tegen het nationaalsocialisme verschuift naar het thematiseren van passiviteit, medeplichtigheid en collaboratie.

Onderzoek naar de geschiedenis van evangelische groepen laat zien dat ook zij niet langer vast kunnen houden aan een gemythologiseerd verleden met verhalen van collectief verzet of onschuld en een duidelijk onderscheid tussen goed en kwaad. Dat is pijnlijk en roept terecht emoties op. Maar als we willen leren van de geschiedenis moeten we geen genoegen willen nemen met eenvoudige schema's van goed en kwaad maar het pijnlijke verleden onder ogen willen zien. Pas dan kunnen lessen vanuit het verleden naar het heden getrokken worden. De theoloog Keith Lowe waarschuwt voor wat hij "comforting simplicities" noemt: If we can't embrace the richness and complexities of life, however painful, we will reach for comforting simplicities instead. We will continue to tell ourselves stories of heroes who can do no wrong, and monsters who are the irredeemable embodiment of evil. We will continue to imagine ourselves as martyrs, whose suffering makes us holy and justifies our every action, no matter how wicked. And no doubt we will continue to couch these myths in the language of the Second World War, just as we have done ever since 1945, as if the decades that separate us from that time never happened.¹⁴

Een heel belangrijke vraag die tijdens deze middag opgeroepen wordt, is of er een relatie bestaat tussen de theologie en het feit dat christenen sympathiseerden met het nazisme.¹⁵ De relatie tussen iemands intellectuele overtuigen en zijn of haar handelen is niet direct te leggen. Andersom is dat wel mogelijk: dat iemands ideeën al gevormd zijn door eerdere keuzes en ervaringen, maar ook door hele andere factoren zoals iemands familieachtergrond, en sociale context. Zo menen verschillende historici dat het theologisch verzet van Dietrich Bonhoeffer mede gevormd is door de tijd

¹³ Ibid., 25.

¹⁴ Keith Lowe, *The Fear and the Freedom: How the Second World War Changed Us* (New York: St. Martin's Press, 2017), 429.

¹⁵ Over de houding van kerken in Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog concludeert de historicus Jan Bank dat het christelijk geloof niet direct bepalend was voor de houding van systematisch verzet, berusting of collaboratie. Zie: Daan Savert, "Invited to preach in hell. An exploration of H.W. van der Vaart Smit's theological support for national socialism" (MA these, Vrije Universiteit Amsterdam, 2021), 3.

die hij doorbracht aan het Union Seminary in New York en zijn ervaringen met de zwarte kerkgemeenschappen in Harlem.¹⁶ Daarmee wordt gesuggereerd dat iemands theologische overtuigingen en daaruit volgende morele keuzes niet los verkrijgbaar maar altijd ingebed in zowel een sociaal-culturele context als mede beïnvloed door iemands biografie en achtergrond.

Het is daarom van belang om de context van Duitsland en de crisis waarin theologen en christenen moesten reageren te adresseren. Tijdens het interbellum werd Duitsland met een opeenstapeling van crises geconfronteerd: het verlies van de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis in de jaren '20 met een extreem hoge inflatie als gevolg van de herstelbetalingen van de Vrede van Versailles. Dit ging gepaard met een culturele crisis in die periode. Voor het eerst was er een democratische regering, was er vrijheid van meningsuiting voor minderheden en stond de dominante positie van de christelijke middenklasse en elite onder druk. Verschillende culturele trends werden als een cultuur in verval ervaren waaronder het gebruik van alcohol, de opkomst van nachtclubs, en de zichtbaarheid en tolerantie van homoseksualiteit. Het is in dit klimaat waarin Adolf Hitler zijn conservatieve partij vestigt en opkomt voor conservatieve waarden.

Zoals verschillende historici laten zien, is het niet verwonderlijk dat Hitler met open armen werd ontvangen door christenen in Duitsland.¹⁷ Daarnaast speelde nog een andere crisis: de dreiging van een communistische revolutie. De Russische revolutie met de vervolging van kerken en gelovigen in de Sovjet-Unie, vooral vanaf 1929, stimuleerde de sympathie voor het nationaalsocialisme onder christenen.

De reactie op de crises en de angst voor het communisme horen we terug in de rede van de Methodistische bisschop Melle van Berlijn die hij tijdens de oecumenische *World Conference on Church, Community and State* in Oxford hield in 1937.¹⁸ “Mij werd [...] gevraagd: hoe is de verhouding der vrije kerken tot den nationaal-socialistischen staat. Daarop kan ik slechts antwoorden dat de in de vereniging van evangelische vrije kerken aaneengesloten kerken (Baptisten, methodisten, evangelische gemeenschap en de bond van Vrije Evangelische Gemeenten) dankbaar zijn voor de volle vrijheid der verkondiging van het evangelie van Christus, ook in den dienst der evangelisatie, der zielzorg, der inwendige zending en alle gemeentelijke werkzaamheid. Zij hebben de nationale ontwakning van het Duitse volk als een daad der Goddelijke voorzienigheid beschouwd, haar gemeenten in de critieke dagen der omwenteling op de fundamentele uitspraak van den apostel Paulus over de positie van christenen in den staat in Rom. XIII gewezen en ze gevraagd in trouwe voorbede voor de overheid te volharden.” [...]

¹⁶ Ibid., 5.

¹⁷ Savert, “Invited to preach in hell,” 21.

¹⁸ De *World Conference on Church, Community and State*, gehouden in Oxford 1937, was een oecumenische conferentie met vertegenwoordigers van verschillende kerkgemeenschappen. Het spreken op de conferentie was de eerste belangrijke propagandaopdracht die bisschop Melle kreeg nadat hij bisschop van Berlijn was geworden. Bisschop Melle, Paul Schmidt en pro-nazi baptisten waren de enige Duitsers die de conferentie mochten bijwonen. Zie: Roland Blaich, “A Tale of Two Leaders: German Methodists and the Nazi State,” *Church History* 70, no. 2 (2001): 204.

met de voorbede hebben wij den dank verbonden dat God in den Führer een man gezonden heeft, wien het gegeven was het gevaar van het bolsjewisme in Duitsland uit te bannen en een volk van 67 miljoen zielen van den afgrond der vertwijfeling [...] terug te trekken en aan het volk in plaats van vertwijfeling nu een geloof in zijn taak en zijn toekomst te geven.¹⁹

Ook de Nederlandse gereformeerde theoloog Van der Vaart Smit verdedigde het nationaalsocialisme vanuit de overtuiging dat Hitler niet alleen Duitsland maar heel Europa van de bolsjewistische vloedgolf heeft gered. “het is de onvergankelijke verdienste van Adolf Hitler, dat hij en de zijnen tegenover het materialisme, tegenover de immoraliteit, tegenover de ontkerstening en totale geestelijk een zedeloze ontreddering, het volk weer teruggeroepen heeft tot de oude, door het Christendom gelegde, geestelijke en zedelijke grondslagen van de Westersche cultuur, teruggeroepen tot de bewaring van het gezin en de gezinseere, tot de beoefening van het de Christelijke barmhartigheid, tot de uitroeiing van de publiekelijke onzedelijkheid, tot de verfoeiing van het bolsjewiseerend materialisme en terugkeer tot positief Christelijke waarden als daar zijn “gezag”, “gezin”, “godsdienst”²⁰

Van der Vaart Smit pleit voor het herstel van een christelijke morele orde met het gezin, het gezag en het geloof als basiswaarden van de samenleving. Hij roept op tot een terugkeer naar het christendom als grondslag van de westerse cultuur als remedie tegen het materialisme, de secularisering en de toenemende normvervaging.

De woorden van van der Vaart Smit klinken verontrustend actueel als we deze vergelijken met de ideeën van bepaalde politieke leiders vandaag. Nu we als samenleving geconfronteerd worden met verschillende crises die ingrijpende economische gevolgen hebben, is het de taak van de kerk en de theologie om waakzaam te zijn en te onderscheiden in wat voor tijd we leven vandaag. Dat vraagt om een kritische doordenking van de sociaal politieke context, de verhouding tot de overheid en reflectie op de positie zowel binnen de eigen samenleving, als op de theologische traditie.

Over het algemeen is er binnen de evangelische theologie geen uitwerkte theologie over de verhouding van gelovigen ten aanzien van de overheid. Met een traditie van wereldmijding, eschatologische verwachtingen, maar ook pragmatisme en overlevingsdrang zien we hoe gelovigen heel verschillende politieke keuzes maken. Zowel de geschiedenis als de recente politisering binnen het evangelicalisme in de Verenigde Staten als ook in andere delen van de wereld vraagt om een robuuste evangelische publieke theologie die de kerk toerust om haar profetische en getuigende stem te laten horen.

Met dank aan emeritus hoogleraar Pentecostalisme Cees van der Laan voor het ter beschikking stellen van zijn lezing “Nederlandse Pinkstergemeenten gedurende de Tweede Wereldoorlog” gehouden aan de Vrije Universiteit Amsterdam, 2008.

19 In: Walter van Daalen (pseudoniem van H.W. van der Vaart Smit), *Van den Duitschen kerkstrijd* (Leiden: Nenasu (Nederlandsch Nationaal Socialistische Uitgeverij), 1938), 30.

20 Ibid., 6.

Reactie op het co-referaat van Henk Bakker

Jelle Horjus

Hartelijke dank voor je uitgebreide en inhoudsrijke reactie op mijn woorden.

Om te beginnen moet ik zeggen dat jouw uitweidingen over de volksaard niet zo aan mij zijn besteed. Opportunisme, bluf, zelfoverschatting en persoonlijk gewin zijn typisch Nederlands, zeg je, ik voeg nog wat kwalificaties toe aan je lijstje: open en tolerant, overleg en consensus, vrijheidslievend en egalitair. Opvallend genoeg blijkt uit een internationale vergelijking de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid dat deze waarden en principes voor alle moderne constitutionele democratieën gelden.¹ Wij zijn dus niet uitzonderlijk. Hetzelfde kan gezegd worden van de neutraliteitspolitiek en de koloniale geschiedenis. Ierland, Zweden en Finland kennen lange tradities van neutraliteit, net als Oostenrijk en Zwitserland. In die laatste twee landen staat het zelfs in de grondwet. En het bezit van koloniën was natuurlijk ook een West-Europees fenomeen. Graag laat ik deze aspecten uit jouw bijdrage daarom verder rusten om in te gaan op jouw karakterisering van onze baptistengemeenschap.

De weerbaarheid van onze ruim dertig gemeenten was in die vooroorlogse jaren nog niet erg groot. Je wijt dat aan het theologisch bewustzijn en aan de spiritualiteit. Op het eerste gezicht lijkt veel ten goede te zijn veranderd als het gaat om theologisch gehalte. Als biograaf van Jannes Reiling durf ik wel te stellen dat we dat voor een groot deel aan hem te danken hebben. Als gemeenschap beschikken we al een kleine 40 jaar over een bijzondere leerstoel, waaronder zich een bescheiden kader van baptisten met academische titels heeft gevormd. De meeste gemeentevoorgangers zijn HBO+ opgeleid. Dat moest ook wel, want ook de gewone gemeenteleden hebben tegenwoordig meer in huis dan alleen lagere school.

Je merkte op, dat je er niet zeker van bent dat dit alles voldoende zal zijn wanneer onze gemeenschap vandaag de dag voor een vuurproef als in '40-'45 zou komen te staan. Die analyse deel ik. Want na de oorlog bleken veel Europese kerken met een rijke traditie, respectabele kerkleer en theologen van naam, toch niet opgewassen te zijn geweest tegen morele uitdagingen van hun tijd. Kerken streden soms meer voor het behoud van de zondagsrust en de restitutie van oorlogsschade aan kerkgebouwen, dan voor het lot van hun naaste: joden, zigeuners, gehandicapten, homoseksuelen en Jehova's Getuigen.

Dat gezegd hebbende, vanuit joodse kring wordt met dankbaarheid teruggedacht

---

¹ W. Tiemeijer, *Project Nederland. Van feitelijke naar gewenste nationale identiteit*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2021, p. 60-61.

aan de steun van de synodaal-gereformeerden, de schilderianen, en de leiding van de Rooms-Katholieke Kerk. En, niet te vergeten, als niet-kerkelijke groep, ook aan de communisten. Toch is de beoordeling van andere kerken of groepen niet waar deze middag om draait, we willen juist naar onszelf kijken. En jij, Henk, doet dat gelukkig op een kritische manier.

Waar het aan schort bij baptisten en evangelischen, stel je, is zelfcorrigerend vermogen, kennis van het kwaad en een brede christelijke doordenking van het volle leven. Dan hebben wij het over politiek, mensenrechten, schepping en milieu, alle wereldse zaken. Ook al zou dit 'totus Christus'-emancipatieprogramma Jannes Reiling met trots hebben vervuld, ik ben niet overtuigd van deze panacee. Zij gaat uit van de vooronderstelling dat de *breder ontwikkelde* gelovige (wat de Duitsers 'gebildet' zouden noemen), in de context van een oecumenische geloofsgemeenschap, beter in staat is om weerstand te bieden aan verleidingen, zonde en kwaad, dan meer eenvoudige gelovigen in gesloten gemeenschappen.

De les van de Tweede Wereldoorlog is juist dat hoogopgeleide mensen niet resistenter waren dan praktisch opgeleide mensen, oecumenisch denkenden niet weerbaarder dan steile gereformeerden. Hoe de kerkelijke structuren ook waren ingericht, hoe verfynd, breed en diep het theologisch denken ook was. Eenvoudig geloof legde het niet af tegen ontwikkeld geloof. Zelfs christenen waren niet beter dan mensen met een ander geloof, of dan seculiere Nederlanders. Naar mijn opvatting ligt het beslissend moment in het karakter van elk individu, of dit bestand is tegen grote druk, en bereid is tot moedige woorden en moedige daden.

Daarbij is kennis van de geschiedenis ook een groot goed: als individu, als (geloofs) gemeenschap en als volk. Kritisch terugkijken op onze eigen baptistengeschiedenis leert dat wij grijs waren. Maar ook, en dat is een aspect wat nog niet zoveel aandacht heeft gekregen, dat de vooroorlogse baptistenleiders niet vrij waren van antisemitische denkbeelden.

Reactie op het co-referaat van Miranda Klaver

Jelle Horjus

Hartelijke dank Miranda voor de manier waarop je ons hebt meegenomen naar de invloed van het nazisme op twee aan het Baptisme verwante groeperingen: het Leger des Heils en de Pinksterbeweging. Het zijn twee historische verhalen waar ikzelf niet goed mee bekend was en velen hier vanmiddag vermoedelijk ook niet. Erg waardevol om daarover meer te horen. Zelf heb ik wel iets gelezen over de Vrije Evangelische Gemeenten en hun geschiedenis tussen 1930 en 1945. Ook bij hen is waarneembaar dat de politieke actualiteit werd ingepast in het schema van de eindtijd, waardoor een stuk lijdzaamheid ontstond, van 'stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw'.

Ten aanzien van de heilssoldaten en pinkstergelovigen beschreef je hoe ook bij hun sympathie voor de Hitlerbeweging groeide, juist omdat zij actief waren in de onderste lagen van de samenleving. Zij kenden de armoede en werkloosheid die toesloeg onder de gewone mensen, als gevolg van de economische depressie na 1929. Dit zie ik ook bij iemand als ds. Gerben Bouritius, die zich op dat punt solidair had gemaakt met de Duitsers. Hij beschreef in 'De Christen' hoe groot de ontgoocheling bij de Oosterburen was over het verliezen van de Eerste Wereldoorlog, de verontwaardiging die zij voelden over de onrechtvaardig hoge herstelbetalingen en de grote armoede die daar het gevolg van was. Dit was alles natuurlijk nog voor de beurskrach van '29.

De parallellen met het Leger des Heils en de Pinksterbeweging zijn op vele punten erg waardevol, vooral ook omdat je liet zien dat ook zij aan een minderwaardigheidscomplex leden en vatbaar waren voor de aai over de bol die Hitler hen gaf, toen hij alle 'sektarische' geloofsgroepen (m.u.v. de Jehova's Getuigen!) ging behandelen als volwaardige kerkgenootschappen. Hetzelfde zien we gebeuren met de Duitse baptisten. De waardering voor de 'law & order' en conservatieve familiewaarden binnen het Derde Rijk, de goede relaties met Duitse broeders en zusters en de angst voor het 'rode gevaar', het communisme, kwam ik natuurlijk ook tegen in mijn onderzoek. Wat dat betreft pleit dit sterk voor een historische onderzoeksbenadering waarin de verschillende opwekkingsbewegingen met elkaar worden vergeleken. Vooral ook omdat de verschillen en de eigenheid beter naar voren kunnen komen. Zo speelde de eindtijdverwachting onder baptisten toen maar een beperkte rol en stond de gehoorzaamheid aan de overheid vanuit Romeinen 13, een kerntekst voor calvinisten, voor ons op de achtergrond.

Het ontmythologiseren van de geschiedenis van evangelische groepen schept ruimte,

zeg je. Zo heb ik dat zelf ook ervaren, hoewel het een pijnlijk proces is geweest. Het viel mij niet mee om deze geschiedenis op papier te zetten, omdat ik mijzelf toch identificeer met het verleden en met de mensen die toen actief waren. De ruimte die door dit proces ontstaat, bestaat voor mij uit het inzicht dat in mythes, hoe mooi ze ook zijn, niet geleefd kan worden, omdat zij bestaan bij de gratie van het toedekken, verzwijgen of zelfs verdraaien van de werkelijkheid.

Ik sluit mij daarom helemaal aan bij jouw pleidooi voor een 'robuuste evangelische publieke theologie', indien daar ook de kritische omgang met de eigen kerkgeschiedenis bij mag horen. Soms lijkt het echter wel of baptisten en andere evangelischen niet of nauwelijks interesse aan de dag leggen voor het eigen verleden, terwijl die voor de nog jonge evangelische beweging minstens zo belangrijk is als voor kerken die al eeuwenlang bestaan. Niet alleen om waakzaam te zijn, te onderscheiden waar het op aankomt en de politieke argeloosheid af te kunnen schudden, maar ook om vervolgens te kunnen getuigen en profeteren van Gods Rijk en van zijn evangelie.

Ziende blind en horende doof?

De titel van de Jannes Reiling Lezing 2022 over Nederlandse baptisten en de opkomst van nazisme, laat weinig aan duidelijkheid te wensen over.

Toch is er meer over te zeggen, zoals Jelle Horjus in zijn lezing uiteenzet. Bovendien roepen zijn onderzoek en zijn bevindingen belangrijke vragen op over het Baptisme en de baptisten en andere evangelischen, van toen én nu, zoals blijkt uit de co-referaten van Henk Bakker en Miranda Klaver.

De Jannes Reiling Lezing is een initiatief van de Baptistengemeente Silo Utrecht en het Baptisten Seminarium Amsterdam.

www.silogemeente.nl

www.unie-abc.nl/seminarium